

Bertrand Russell: A hatalom fékentartásának pszichológiai feltételei

május 19, 2018



(részlet Bertrand Russell: A hatalom c. könyvének utolsó fejezetéből 1938)

A hatalom fékentartásának feltételei közül bizonyos értelemben a pszichológiaiak a legbonyolultabbak. A hatalom lélektanával kapcsolatban láttuk, hogy a félelem, a gyűlölködés és a tömegek heves felbolydultságának valamennyi formája annak kedvez, hogy az emberek elvakultan egy vezér mögé szegődjenek, aki az esetek többségében arra használja fel bizalmukat, hogy létrehozza saját zsarnoki uralmát. A demokrácia fenntartása érdekében tehát egyrészt el kell kerülni az olyan körülményeket, amelyek felizgatják a tömegeket, másrészt olyan nevelésre van szükség, amely az embereket hajlamossá teszi arra, hogy némileg ráhangolódjanak a demokráciára. Ahol harcos dogmatizmus uralkodik, ott az emberek minden véleménybeli különbsége könnyen idéz elő békétlenséget. Iskolásfiúk kaphatók rá, hogy komiszkodjanak azzal a társukkal, akinek vélekedései valamilyen tekintetben különködők, és sok olyan felnőtt van, akinek a gondolkodásmódja nem jut túl a kölyökkoron. A széles körben érvényesülő liberális érzület, némi szkepticizmussal fűszerezve, megkönnyíti a társadalmi együttműködést, és ennek megfelelően több lehetőséget ad a szabadságra.

A fellángoló lelkesültség, például a náciké, sokakban csodálatot ébreszt a belőle áradó energia és látszólagos önmehtagadás révén. Az a tömeges elragadtatás, amelyből a szenvedés, sőt a halál iránti közömbösség fakad, nem ismeretlen a történelemben. Ahol fellép, ott nincs többé

szabadság. A fellelkesülteket csak erőszakkal lehet korlátok között tartani, és ha nincsenek korlátozva, ők gyakorolnak erőszakot másokkal szemben. Emlékszem egy bolsevikre, akivel 1920-ban találkoztam Pekingben, aki a szobában fel és alá járkálva teljes meggyőződéssel kiáltozta: „If vee do not keel zem, zey vill keel us!”¹ Ha ez a modor érvényesül az egyik oldalon, nyilván ugyanez fog fellépni a másikon is, a következmény pedig végkimerülésig folyó harc lesz, amiben minden alá van rendelve a győzelemnek. A harc folyamán a kormányzat katonai okokból zsarnoki hatalomra tesz szert; ha a küzdelemből győztesen kerül ki, hatalmát először az ellenség maradványainak szétzúzására fogja felhasználni, aztán arra, hogy biztosítsa diktatúrájának tartósságát saját követői fölött. Az eredmény egészen más lesz, mint amiért a lelkes hívek harcoltak. A lelkesedés, noha lesznek bizonyos eredményei, aligha éri el azt, amit kívánt. A tömeg lelkesültségét csodálni meggondolatlan és felelőtlen dolog, mert abból kegyetlenség, háború, halál és szolgaság fakad.

A háború a zsarnokság legfőbb előmozdítója és az olyan rendszer létrehozásának legfőbb akadálya, amelyből a felelőtlen hatalom a lehető legnagyobb mértékben ki van rekesztve. Ennélfogva a háború elhárítása lényeges része a problémánknak, sőt, azt kell mondanom, a leglényegesebb része. Azt hiszem, ha egyszer a világ megszabadul a háborútól való rettegetéstől, akkor, tekintet nélkül a kormányzat vagy a gazdasági rendszer milyenségére, idővel meg fogja találni annak útját-módját, hogy a vezetők erőszakosságát megzabolázza. Másfelől minden háború, különösképpen a modern háború, elősegíti a diktatúrát azáltal, hogy a félénkekben felkelti a vezető utáni vágyat, a merészebb lelkű embereket pedig társadalomból falkává változtatja.

A háború eshetősége bizonyos fajta tömegpszichózist idéz elő, és megfordítva: az effajta tömegpszichózis, ha előállt, növeli a háború kockázatát és a zsarnokság lehetőségét. Ennélfogva meg kell vizsgálnunk, milyen fajta nevelés az, amely leginkább

távol tartja a társadalmat a tömeghisztériáktól és leginkább alkalmassá teszi a demokrácia eredményes gyakorlására.

Ahhoz, hogy a demokrácia megállja a helyét, két sajátosságnak kell széles körben érvényre jutnia, és első látásra úgy tűnik, hogy ezek ellentétes irányba húznak. Egyfelől az embereknek rendelkezniük kell az önállóság bizonyos fokával, és bizonyos mértékig hajlandónak kell mutatkozniuk arra, hogy saját maguk foglaljanak állást; a politikai propaganda különféle irányzatainak kell létezniük, amelyek sok embert megmozgatnak. Másrészt azonban az emberekben meg kell lennie annak a készségnek, hogy alávéssék magukat a többség döntésének, ha az ellenkezik is a saját álláspontjukkal. Ha e feltételek valamelyike hiányzik, a népesség túlzottan engedelmessé válhat, és követni fog egy erőskezű vezetőt mindaddig, amíg az diktátorrá nem válik, vagy pedig az egyes pártok külön-külön lesznek túl tevékenyek, aminek következtében a nemzet anarchiába hullhat.

Amit a nevelés e tekintetben tenni képes, az két nézőpontból tárgyalható: először a jellemek és érzelmek tekintetében, másodsor az oktatás vonatkozásában. Kezdjük az előbbivel.

Hogy a demokrácia működőképes legyen, ahhoz a népességnek mentesnek kell lennie, amennyire csak lehet, a gyűlölettől és a romboló hajlamoktól, továbbá a félelemtől és a szolgálkúségtól. Ezeket az érzelmeket politikai vagy gazdasági körülmények is előidézhetik, de én most a nevelés szerepét vizsgálom abban, hogy az emberek kisebb vagy nagyobb mértékben fogékonyak legyenek irántuk.

Vannak olyan szülők, akiknek az a legfontosabb törekvésük, hogy teljes engedelmességre tanítsák a gyermeket, és vannak ilyen iskolák is. Ez az igény nem vezethet máshoz, mint hogy a gyermek vagy rabszolga lesz, vagy lázadó, a demokráciában pedig ezek egyike sem kívánatos. A szigorúan fegyelmező oktatás hatásaival kapcsolatban Európa minden diktátora osztozik az én véleményemben. A háború után Európa csaknem

valamennyi országában számos szabad szellemű iskola létesült, amelyekben nem volt túl kötött a fegyelem, és a tanárok nem részesültek túl nagy tiszteletben; a katonai autokráciák azonban, ide értve a Szovjet Köztársaságot is, az iskolákban a szabadság minden fajtáját elnyomták; visszatértek a régi szigorhoz, s ahhoz a gyakorlathoz, hogy a tanár miniatűr Führernek vagy Ducénak tekintendő. Ebből arra következtethetünk, hogy az iskolai szabadság bármily kis mértékét is valamennyi diktátor a demokráciára való előgyakorlatnak tekinti, az iskolai autokrácia pedig előjáték az állam autokráciájához.

A demokráciában sem a férfiak, sem a nők nem lehetnek rabszolgák, sem lázadók, hanem mindannyian polgárok, vagyis olyan személyek, akikben él az a tudat, hogy a megfelelő hányadban – de nem többen – részük van a kormányzásban, s ugyanez szerintük a többieket is megilleti. Ahol nincs demokrácia, ott olyan kormányzati szellem uralkodik, ahogy a fölöttesek viselkednek az alárendeltekkel szemben; ahol demokrácia van, ott az egyenrangúak együttműködésének szelleme uralkodik, ami azt jelenti, hogy a véleményét az ember egy bizonyos pontig érvényesítheti, de nem tovább.

Ez elvezet bennünket ahhoz, ami sok demokrata zavarának forrása volt, nevezetesen az elvekhez. Az elvekről – önfeláldozásról, az ügy iránti hősiesség odaadásáról stb.–való szövegek legtöbbször bizonyos szkepszissel kell kezelni. Egy kis pszichoanalízis révén gyakran kiderül, hogy e fennkölt elnevezések mögött valójában valami egészen más rejlik: például gőg, gyűlölet, bosszúvágy, ami eszményítve, általános érvényűvé emelve és megszemélyesítve az idealizmus nemes körébe emelkedett. A harcias patrióta, aki készséggel, sőt buzgón csatázna hazájáért, alapos okkal gyanúsítható azzal, hogy többé kevésbé gyönyörűséget talál a gyilkolásban. A jámbor tömeg – olyan emberek, akiket gyermekkorukban gyöngédség vett körül és tett boldoggá, s akik számára a környező világ ifjúkorukban barátságosnak tűnt – nem lesz

fogékony az idealizmusnak arra a különleges fajtájára, amit hazafiságnak, osztályharcnak vagy bármi egyébnek neveznek, ha annak az a lényege, hogy fogjunk össze és öljünk halomra másokat. Azt gondolom, hogy az idealizmus embertelen formáinak kedvez a gyermekkori boldogtalanság, és mérséklődnének, ha a korai nevelés érzelmi szempontból megfelelő volna. A fanatizmus olyan fogyatékoság, melynek részben érzelmi, részben intellektuális alapja van; ahhoz, hogy leküzdjük, boldogságra van szükség, ami barátságossá teszi az embert, és olyan értelmi beállítottságra, ami a tudományos szellemiség velejárója.

A demokrácia eredményességéhez kívánatos temperamentum a gyakorlati élet területén éppen olyan, mint a kutatói temperamentum a szellemi életben; középponton áll a szkepticizmus és a dogmatizmus között. Ugy vélekedik, hogy az igazság nem ragadható meg teljes mértékben, de nem is teljesen elérhetetlen; bizonyos fokig elérhető, és ahhoz is fáradozni kell.

Az autokrácia modern formája mindig összeszövődik valamely világnézettel: Hitlerével vagy Mussoliniéval, vagy Sztálinéval. Ahol autokrácia uralkodik, ott egy sereg hiedelmet belesulykolnak a fiatalok fejébe, még mielőtt képesek lennének gondolkodni; ezeket a hiedelmeket tartósan és konokul hangoztatják abban a reményben, hogy a tanulók soha többé nem lesznek képesek megszabadulni a korai leckék hipnotikus hatásától. A hiedelmeket nem azáltal fogadtatják el, hogy ésszerű érvekkel alátámasztanak igaz voltukat, hanem papagájszerű ismétléssel, tömeghisztériával és tömegszuggesztióval. Ha két ellentétes krédót sulykoltak be ilyen módszerrel, abból két hadsereg lesz, amely összecsap egymással, nem pedig két párt, amelynek módja lenne vitatkozni. A hipnotizált automaták mindegyike úgy érzi, hogy minden igazán szent dolog a saját táborának győzelméhez kötődik, és mindent, ami igazán iszonyatos, az ellentétes oldal képvisel. Az ilyen fanatikus irányzatok nem

találkozhatnak össze a parlamentben ezzel a jelszóval: „lássuk, melyik oldalé a többség”; ez mindenképpen túl földhözragadt dolog lenne, mivelhogy mindkét oldal szent ügyet védelmez. A diktatúra elkerülése végett elejét kell venni az efféle dogmatizmusnak, és a megelőzését szolgáló módszereknek a nevelés lényeges részévé kell válniuk.

Ha nekem módom volna beleszólni a nevelésbe, minden időszerű kérdés kapcsán valamennyi nézet legindulatosabb és legékesebben beszélő szónokait állítanám a gyermekek elé, s ezeknek a BBC-ből kellene az iskolákhoz szólniuk. A tanár aztán felszólítaná a tanulókat, hogy foglalják össze a hallott érveket, és finoman elhintené azt a nézetet, hogy az ékesszólás fordított arányban áll a higgadt megfontolással. A demokráciában élő polgárok részére elsőrendű fontosságú, hogy immunitást szerezzenek a retorika ellen.

A modern propagandisták a hirdetőktől tanultak, akik az irracionális hiedelmeket kialakító eljárások technikáját alkalmazták. Az oktatásnak arra kellene irányulnia, hogy eloszlassa a tanulatlan emberek természetes hiszékenységét és természetes hitetlenkedését, azt a beállítottságot, hogy a jó svádával előadott állításokat érvek nélkül is elfogadják, ha pedig unalmasan fejtenek ki előttük valamit, azt akkor sem hiszik el, ha a legjobb érvek szólnak mellette. Már az óvodában elkezdeném, mégpedig úgy, hogy az édességek két csoportja között választhasson a gyerek: az egyik csoportba azok tartoznának, amelyek igen ízletesek, de a bennük levő tápanyagokat illetően hideg szakszerűséggel ajánlanák nekik; a másik csoportba tartozó finomságok jelentéktelenek lennének, de a legjobb hirdetők minden ügyességével kínálnák fel. Valamivel később, egy kirándulási napon két választást engednék nekik: egy kellemes helyet mutatnék vázlatos térképen, és egy érdektelent, amelyre nagyszerű plakátok hívják fel a figyelmet.

A történelmet is hasonló szellemben kellene tanítani. Kiváló szónokok és írók éltek a múltban, akik látszólag igen bölcsen védtek olyan álláspontokat, amelyeket ma már senki sem

osztana: a boszorkányság létezését, a rabszolgotartó rend előnyét stb. Azt tanácsolnám a fiataloknak, hogy amikor megismerkednek az ékesszólás e mestereivel, vegyék észre retorikájukat és zavarosságukat is. Fokozatosan térnek rá a mai kérdésekre. Mint a történelemhez járuló desszertet, felolvasnám nekik, mit ír Spanyolországról (vagy arról, ami éppen akkor a legvitatottabb kérdés) a „Daily Mail”, s aztán mit a „Daily Worker”, és rávinném őket, hogy ezekből vonják le a következtetést, mi is történt valójában. A demokratikus polgár számára kétségtelenül kevés dolog van, ami annyira hasznos, mint ha újságolvasás közben rutinosan rájön arra, valójában mi történt. Tanulságos volna evégett összehasonlítani, mi állt az újságokban a világháború sorsdöntő időszakában, és mi jelent meg ezekről az időszakokról később, a hivatalos történelmi munkákban. E s amikor az akkori újságokból kiütköző háborús hisztéria örültsége meghökkenti a tanulókat, és szinte el sem hiszik, akkor figyelmeztetni kell őket, hogy bármelyikük beleszédülhet hasonló örültségbe a kormányzat által szított terror és vérszomj hirtelen érintésétől, ha nem ápolja nagyon gondosan magában a kiegyensúlyozott és körültekintő ítéletalkotás képességét.

Ámde nem akarok pusztán negatív érzelmi álláspontról papolni; nem akarom azt a látszatot kelteni, hogy minden erőteljes érzelmet valamiféle kiábrándító elemzésnek kellene alávetni. Az efféle szemléletet csak olyan érzelmekkel kapcsolatban tartom helyénvalónak, amelyek tömeghisztériához szolgáltatnak alapot, minthogy a tömegek hisztériája előmozdítja a háborút és a diktatúrát. A bölcsesség azonban nem pusztán intellektuális: az értelem kísérhet és irányíthat, de nem képes cselekvésre sarkalló erőket ébreszteni. Ezek az erők érzelmekből erednek. Az olyan érzelmek azonban, amelyek a kívánatos társadalmi következményekhez vezetnek, sokkal nehezebben születnek meg, mint a gyűlölet, a harag és a félelem. Keletkezésükben nagy szerepe van a korai gyermekornak és nagy a szerepük a gazdasági körülményeknek

is. Valamit azonban a szokásos oktatás során is lehet tenni: tápot adni a nemesebb érzelmek kifejlődéséhez, és valami valóságos képet adni arról, mi teheti értékesé az emberi életet.

A múltban ez a vallás céljai közé tartozott. Az egyházaknak azonban más feladataik is vannak, és a dogmatikai megalapozásuk is nehézségeket okoz. Azok előtt, akiket a hagyományos vallásosság már nem elégít ki, nyílnak más utak is. Némelyek a zenében, mások a költészetben találják meg, amire szükségük van. Egyesek számára a csillagászat szolgáltatja ugyanezt a célt. Ha figyelmünket a világmindenség nagyságára és múltba vesző korára fordítjuk, akkor a mi sokkal jelentéktelenebb bolygónkon adódó összetűzések veszítenek fontosságukból, és kíméletlen vitáink nevetséges potomságoknak tűnnek. E 's ha már megszabadultunk e negatív érzelemtől, akkor a zene vagy a költészet, a történelem vagy a tudomány, a gyönyör vagy a kín révén tisztábban láthatjuk, hogy az emberi lét valóban értékes dolgai individuális jellegűek; nem a csatatéren vagy a politikai összecsapások során jelentkeznek, sem pedig a menetelő emberek seregében, akik számára kívülről jelölték ki a célt. A társadalom szervezettségére szükség van, de csak mint mechanizmusra és nem mint önmagában jelentőséggel bíró dologra. Ami az emberi életben a legnagyobb érték, az inkább valami olyasmire hasonlít, amit az összes nagy vallás tanít. Azok, akik a szigorú államszervezetben hisznek, úgy vélekednek, hogy a legmagasabb rendű tevékenységünk közösségi jellegű; én viszont azt vallom, hogy ami a legjobb bennünk, azt mindenki más-más úton éri el, és hogy a tömeg érzelmi egyöntetűsége csak alacsonyabb szintű ügyekben valósulhat meg.

A liberális szemlélet és a totalitárius államfelfogás között az az alapvető különbség, hogy az előbbi szerint az állam jóléte végső fokon az egyének jólétében áll, míg az utóbbi az államot célnak tekinti, és az egyéneket csupán nélkülözhetetlen építőköveknek tartja, akiknek jóléte alárendelendő annak a misztikus totalitásnak, ami az uralmon

levők érdekeinek cégére. Az antik Rómában volt valami az állam iránti imádat doktrínájából, de a kereszténység szembeszállt a császárokkal, és végül diadalmaskodott. A személyiség megbecsülése tekintetében a liberalizmus a keresztény hagyomány folytatója; a velük szemben állók bizonyos kereszténység előtti eszméket elevenítenek fel. Az állam bálványozói a nevelést kezdettől fogva a siker kulcsának tekintették. Ez nyilvánul meg például abban, hogy Fichte műve, a Beszéd a német nemzethez hosszasan foglalkozik a neveléssel. Amit Fichte helyesnek lát, azt a következő fejtegetésben foglalja össze:

„Ha valaki azt kérdezné: »Hogy volna elvárható bármiféle neveléstől több, mint hogy a tanulónak megmutassa, mi a helyes, és hathatósan arra terelje; hogy aztán a tanuló követi-e az útmutatást, az az ő saját ügye, és ha nem teszi, az a saját hibája; szabad akarata van, amit semmiféle nevelés nem vehet el tőle«, akkor így válaszolnék, még határozottabban kifejtve az általam javasolt új nevelést: éppen ez a vélekedés és éppen a tanuló szabad akaratának elismerése a fő hibája a régi nevelésnek, és ezen alapszik tehetetlenségének és hiábavalóságának világos megnyilvánulása. Mert ha elfogadja, hogy az akarat a legnyomatékosabb hatás mellett is szabad marad, vagyis kétségek közt ingadozik jó és rossz között, azzal azt vallja be, hogy az akaratot, és mivel ez magának az embernek a tulajdonképpeni gyökere, magát az embert alakítani egyáltalán nem képes, nem is akarja, nem is törekszik rá; hanem mindezt teljességgel lehetetlennek tartja. Az új nevelésnek éppenséggel abban kell állnia, hogy azon a talajon, amelynek megmunkálását átvenné, teljességgel megsemmisítené az akaratszabadságot.”

Fichte okfejtése a „jó” ember kialakításáról nem azt jelenti, hogy ezek önmagukban jobbak a „rossz” embereknél, hanem azt állítja, hogy „csak az ilyen emberekből (a jókból) tud a német nemzet fennmaradni, a rossz emberek révén szükségszerűen

egybeolvad más népekkel.”

Mindez éles ellentétben áll azzal, amit a liberális nevelő el akar érni. Ő annyira távol áll az „akaratszabadság megsemmisítésétől”, hogy, amennyire csak képes rá, serkenti igyekszik az egyéni ítélő képességet, elő akarja mozdítani az ismeretek tudományos jellegű gyarapításának igényét; arra törekszik, hogy a hiedelmeket alávesse a tényekkel való szembesítés próbájának; nem fogja eljátszani a mindentudót a diákok előtt, és hatalomvágyát sem engedi eluralkodni magán azon a címen, hogy az abszolút jót ő képviseli. A nevelőre, akár csak a politikusra nézve, a hatalomra törés a fő veszedelem; akiben mint nevelőben megbízunk, annak a diákjaival önmaguk érdekében kell törődnie, nem csak mint reménybeli katonákkal valamely ügypropagandistáinak seregében. Fichte és azok a nagy hatalmú emberek, akik eszméit felkarolták, ezt gondolják, ha gyermeket látnak: „Ez az az anyag, amivel manipulálhatok, amit úgy képezhetek ki, hogy céljaim előmozdítását szolgáló gépként viselkedjen; ezt most megakadályozza az életöröm, az öntevékenység, a játékosság, ami az ő saját céljait szolgálja és nem a kívülről rárótt célokat; mindezt kifogják ölni belőle az iskoláztatásévei, amelyeket kiszabok rá; az ötletesség, képzelőerő, művészi és gondolkodó hajlam helyét át fogja venni az engedelmesség; az öröm elpusztítása fogékonyá fogja tenni a fanatizmusra; és végül olyan lesz a kezemben az emberi anyag, mint a kőfejtőből kikerült szikla vagy a bányából felhozott széndarab. A csatákban, amelyekre vezetem őket, némelyek megfognak halni, mások életben maradnak; akik meghalnak, hősi lelkesültséggel esnek majd el; akik megmaradnak, azok rabszolgáimként fognak majd tovább élni, abban a mély szellemi alávetettségben, amire iskoláim formálták őket.” Mindez iszonyatos annak, akiben természetes vonzalom él a fiatalság iránt. Éppen úgy, ahogy arra oktatjuk gyermekeinket, hogy kerüljék el az autóbaleseteket, azt is oktatnunk kellene nekik, hogy ne pusztítsák el őket a könnyörtelen fanatikusok, és evégett igyekeznünk kellene kifejleszteni bennük a szellemi

függetlenséget – enyhe kételyekkel és erősen tudományos beállítottsággal; és amennyire lehet, meg kellene őriznünk bennük az ösztönös életörömöt, ami minden egészséges gyermek természetes sajátja. Ez a feladata a liberális nevelésnek: értékesnek láttatni előttük olyan dolgokat, amelyeknek a parancsoláshoz nincs közük; elősegíteni, hogy bölcs polgárai legyenek a szabad közösségnek; és a közösséghez tartozásnak a szabadsággal való összeegyeztetése révén személyes alkotó szellemben képessé tenni az embereket arra, hogy életüket oly mértékben tegyék ragyogóvá, amilyenre eddig csak kevesen mutattak példát.

fordította: Ádám András

Kapcsolódó oldalak:

- Bertrand Russell: A tisztelet szerepe a tanár-diák viszonyban